Лекція 14. УКРАЇНА В ПЕРІОД ВІДБУДОВИ І РОЗВИТКУ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА (1945 – 1955 рр.)

Переможне завершення Великої Вітчизняної війни створило передумови для суттєвих змін у житті радянського суспільства, породило великі надії на майбутнє.

Вперше за багато століть майже всі етнічні українські землі опинилися в межах однієї держави. Україна стала членом ООН.

Ціною героїчних зусиль український народ подолав трагічні наслідки війни. Процесс відбудови господарства був складним і суперечливим. І в післявоєнні роки на шляху розвитку економіки, суспільного життя стояла адміністративно-командна система. В складних умовах тоталітарного режиму український народ домігся прогресу в усіх галузях економічного та соціально-культурного життя.

В повоєнні роки зростає самосвідомість людей, тенденція протесту проти існуючої влади; цей час було позначено першими кроками десталінізації суспільства.

Відтворити ці і деякі інші події і процеси, які увібрало в себе повоєнне десятиріччя; проаналізувати складний процес відбудови господарства України, визначити його особливості та узагальнити підсумки є метою даної лекції, яка буде викладена за таким планом:

1. Міжнародне становище та зовнішньополітична діяльність УРСР в повоєнні роки.
2. Відбудова і подальший розвиток господарства.
3. Суспільно-політичне та духовне життя українського народу.

1. **Міжнародне становище та зовнішньополітична діяльність УРСР в повоєнні роки.** Важливим наслідком ІІ світової війни було врегулювання

територіальних проблем та кордонів. Питання про повоєнні кордони України обговорювалися на Ялтинській (1945 р.) конференції керівників держав – СРСР, США, Великобританії. Між Радянським Союзом і Польщею було встановлено кордон по так званій "лінії Керзона". Цим гарантувалося об'єднання українських земель у складі УРСР і юридично закріплювалося входження до України західних областей.

Однак встановлення кордонів з Польщею супроводжувалося драматичними подіями. Визначена радою держав Антанти ще у 1919 р. як східний кордон Польщі "лінія Керзона" залишала під контролем Польщі споконвічні українські землі – Лемківщину, Холмщину, Посяння, Підляшшя. Тут в 1945 р. проживало 800 тис. українців. Договір між СРСР і Польщею, підписаний у серпні 1945 р., встановлював радянсько-польський кордон ще східніше, з відхиленням на 17-30 км. від "лінії Керзона" на користь Польщі.

В цій ситуації приймається двостороннє рішення про "обмін народами". Хоча в договорі йшлося про добровільний характер переселення, ця акція під кодовою назвою "Вісла" мала примусовий характер з обох сторін. В цій операції брали участь підрозділи НКВС СРСР, які блокували кордони на сході. З польської сторони в депортації брали участь армійські частини. Внаслідок "великого переселення" з прикордонних областей до Польщі було відправлено 810 тис. чол., а до України – 482 тис.

Доля Закарпатської України вирішилася 26 листопада 1944 р. на з'їзді народних комітетів краю, який прийняв Маніфест про возз'єднання Закарпаття з УРСР. 29 червня 1945 р. був підписаний договір між СРСР і Чехословаччиною, згідно з яким Закарпатська Україна ввійшла до складу УРСР. Заключним актом повоєнного територіального врегулювання стало підписання 10 лютого 1947 р. радянсько-румунського договору. Він фактично зафіксував кордони України в рамках радянсько-румунської угоди 28 червня 1940 р.

Таким чином, після закінчення війни, вперше в своїй історії Україна ввібрала всі етнічні землі, які через різні обставини були захоплені сусідніми

державами. Внаслідок цього наприкінці 1945 р. територія України становила 540 тис. кв.км.

За роки війни зросли міжнародний авторитет і вплив України, яка внесла вагомий вклад у боротьбу проти гітлерівської агресії. Це змусило сталінське керівництво здійснити кроки, що мали продемонструвати його прагнення розширити суверенітет республік. 1 лютого 1944 р. Верховна Рада СРСР ухвалила два закони: "Про утворення військових формувань союзних республік" і "Про надання союзним республікам повноважень у галузі зовнішніх зносин". 4 березня 1944 р. Верховна Рада України прийняла закон "Про створення Наркомату Закордонних Справ УРСР".

Надання певних суверенних прав республікам давало можливість Сталіну активніше використовувати їх у проведенні зовнішньої політики, насамперед, у вирішенні питань майбутнього їхнього членства в Організації Об'єднаних Націй (ООН). Її вирішено було створити ще в ході війни для досягнення політичної злагоди й розв'зання дискусійних проблем між країнами.

У середині 1944 р., коли обговорювались проекти майбутньої ООН, радянський представник СРСР А.Громико вніс пропозицію вважати 16 радянських республік членами – засновниками цієї організації. Ця пропозиція була дипломатично відхилена і лише на Кримській конференції у лютому 1946 р. США та Англія зобов'язалися підтримати пропозицію СРСР про прийняття України та Білорусії до ООН. Основним аргументом Сталіна щодо України було те, що вона винесла основний тягар окупації, зазнала величезних втрат у війні, внесла вагомий вклад у боротьбу проти фашизму. Справжньою ж причиною вимог про надання Україні, як і Білорусії, місця в ООН було прагнення забезпечити більше голосів Кремля в цій організації.

Одним із перших наркомів закордонних справ УРСР був Д.З.Мануїльський. Це була людина освідчена, підготовлена до такої роботи. Він закінчив Сорбону по спеціальному праву, володів іноземними мовами. Українська делегація 6 травня 1945 р. брала участь в установчій конференції

ООН, яка проходила в Сан-Францисько. Д.Мануїльський очолив перший комітет конференції, що мав підготувати окремі розділи Статуту ООН. Членами різних комісій були й інші представники української делегації В.Бондарчук, І.Сенін, О.Палладін, М.Петровський П.Погребняк. На першій сесії Генеральної Асамблеї ООН Україну обрано до складу Економічної і Соціальної рад. У 1948-1949 рр. вона була постійним членом головного органу ООН – Ради Безпеки.

Молода українська дипломатія була досить активною. У липні 1946 р. вона бере участь у Паризькій конференції. У лютому 1947 р. укладає мирні договори з Італією, Румунією, Угорщиною, Болгарією та Фінляндією. На Дунайській конференції 1948 р., що розглядала питання про права судноплавства на Дунаї, українська делегація виступила проти збереження угоди 1921 р., яка забезпечувала привілейоване становище на Дунаї недунайських держав – США, Англії та Франції.

Україна внесла певний вклад і в підтримку національно-визвольної боротьби народів. Вона засудила колоніальну війну Голландії в Індонезії, і в січні 1946 р. внесла на розгляд Ради Безпеки пропозицію провести необхідне розслідування і вжити практичних заходів у боротьбі против колоніалізму. Така позиція дала свої результати. У 1949 р. Голландія визнала незалежність Індонезії. Україна підтримала прохання Цейлону та Лаосу про вступ до ООН.

Активна діяльність України на міжнародній арені виявлялася також у розвитку економічних зв’язків із зарубіжними державами, передусім з країнами Ради Економічної Взаємодопомоги (РЕВ). УРСР постачала їм вугілля, чавун, цінну сировину та інші товари. В свою чергу, республіка отримувала з цих країн промислове обладнання, предмети широкого вжитку.

Українська РСР брала участь у виконанні Радянським Союзом договірних зобов’язань по наданню технічної допомоги країнам при будівництві великих промислових об’єктів. Починаючи з 1953 р. Україна щороку вносила значні кошти у фонд ООН.

Повоєнний період відкрив нову сторінку в історії наукових зв'язків УРСР з країнами світу. Спочатку ці контакти обмежувались обміном інформації, а згодом українські та зарубіжні вчені виконували спільні наукові розробки. Розвивалися стосунки в галузі культури. Це були і взаємні гастролі театральних, мистецьких колективів, і переклади творів українських та зарубіжних авторів, і обмін кінофільмами, тощо.

Вихід України на міжнародну арену відкрив для неї нові перспективи. Проте зовнішня політика УРСР не була самостійною. Її міжнародна діяльність чітко дозувалася центром. Про це переконливо свідчать такі факти. На міжнародній арені Україна ніколи не відхилялась від позицій, які займав СРСР, що закономірно для унітарної держави, де домінує монополія центру на зовнішню політику.

Договори, у яких було досягнуто урегулювання територіальних проблем і кордонів України з Польщею і Чехословаччиною у 1945 р. підписував СРСР, і це вже при наявності Наркомату Закордонних справ України. Україні формально було надано право на встановлення прямих міжнародних відносин, включаючи обмін дипломатичними місіями, але відсутність реального суверенитету робила це право нездійсненним на практиці. У результаті пропозиції урядів Англії (1947 р.) та Судану (1956 р.) про встановлення прямих дипломатичних відносин з Україною так і залишились без відповіді. Підписані Україною, Білорусією та СРСР після Паризької конференції у 1947 р. мирні договори з Італією, Румунією, Угорщиною, Болгарією та Фінляндією стали дійсними лише після ратифікації їх Президією Верховної Ради СРСР.

Цей перелік можна продовжити. В плани сталінського керівництва не входило надання Україні статусу реальної державності. Хоч такий шанс відкривався, він не був реалізований. І справа не тільки в сталінському керівництві, а і в політиці західних держав, які не наполягали на тому, щоб республікам, представленими в ООН, було надано більшої суверенності. Проте вихід України на міжнародну арену, її вступ до ООН, якими б

причинами вони не були викликані, мали велике значення для подальшої розбудови української державності.

2. Відбудова і подільший розвиток господарства. Відродження господарства республіки розпочалось в 1943 р., по мірі визволення з-під фашистської окупації, і особливо активізувалось у повоєнний час. Відбудова зіткнулась з рядом суттєвих труднощів. Україна постраждала тричі. Негативно позначився наказ Сталіна про те, що необхідно нічого не залишати під час відступу. Німці вивезли, підірвали те, що ще не було знищено. Значних руйнувань було завдано під час воєнних дій.

На руїни було перетворено 714 міст і селищ міського типу. Київ був знищений на 85%, Харків – на 70%, значних втрат зазнали й інші міста України. Перестали існувати 28 тис. сіл, 33 тис. колгоспів, радгоспів, МТС. В республіці залишилося лише 19% довоєнної кількості промислових підприємств. Тільки прямі збитки, завдані господарству України, становили 285 млрд.крб. Ця сума вп’ятеро перевищувала асигнування УРСР на будівництво нових заводів, фабрик, залізниць, електростанцій, шахт, МТС та інших державних підприємств протягом усіх трьох довоєних п’ятирічок. Загальна сума втрат, яких зазнало населення й господарство України, становили майже 1,2 трлн.крб. Було втрачено 30% національного багатства.

Страшним лихом обернулася війна для населення України. Загинуло 4,5 млн. мирних жителів республіки. Близько 2,5 млн. було вивезено до Німеччини. В роки війни пішов із життя кожний шостий мешканець України.

Погіршився якісний склад трудових ресурсів. У промисловості понад 71% робітників мали стаж безперервної роботи лише 3 роки. На виробництві надзвичайно гостро відчувався дефіцит кваліфікованої робочої сили.

Спостерігалось різке звуження паливно-енергетичної та металургічної бази господарства. У 1945 р. на території республіки було вироблено 23% електроенергії, видобуто 36% вугілля, виплавлено 17% чавуну і 15,4% сталі, виготовлено 14,6% прокату від рівня 1940 р.

Таким чином, процес відродження мирного життя в Україні проходив у надзвичайно тяжких умовах. Зважаючи на це, деякі із західних експертів вважали, що для відновлення господарства СРСР потрібно не менше 20-25 років, а дехто називав навіть 100 років.

На перший план висувалися завдання відбудови промисловості і сільського господарства, забезпечення обороноздатності країни в умовах "холодної війни". При формуванні державного бюджету головна увага приділялася фінансуванню виробничої сфери, воєнно-промислового комплексу. В межах четвертого п'ятирічного плану (1946-1950рр.) для України було виділено 20,7 % загальносоюзних капіталовкладень. Це перевищувало відповідні капіталовкладення за три довоєнні п'ятирічки, разом узяті. При уряді в Москві було створено спеціальний комітет з відбудови господарства, який здійснював координацію й спрямовував всю роботу.

За рішенням партійних та державних інстанцій з Уралу, Далекого Сходу, Поволжя та інших регіонів в Україну направлялись кадри, надсилалась техніка й устаткування. У 1945-1946 рр. республіка отримала устаткування десятків заводів, демонтованих у радянській зоні окупації Німеччини.

До кінця 1945 р. було відновлено близько 113 довоєнного індустріального потенціалу республіки. За четверту п'ятирічку відбудовано дві тисячі промислових підприємств, задіяно більшу частину шахт Донбасу, 22 доменні і 44 мартеновські печі, 46 прокатних станів, почали функціонувати реконструйовані металургічні заводи "Азовсталь", "Запоріжсталь", Краматорський, Єнакієвський. Було побудовано Запорізький трансформаторний, Київський мотоциклетний, Вінницький інструментальний та інші заводи. Запрацювали перші агрегати Дніпрогесу, Харківський тракторний завод, закінчено будівництво газопроводу "Дашава-Київ". В 40-50-х рр. засновані нові галузі промисловості (авіа- та автомобілебудування, радіотехнічна та інші).

В 1950 р. Україна вже давала майже половину всесоюзного видбутку чавуну, 53% залізної руди, сталі – 30,6%, прокату - 33,2%. Обсяг валової продукції промисловості України протягом 40-50 рр. збільшився у 44,4 рази і перевищив рівень 1940 р. на 15%.

Відбудова промисловості була неможлива без широкого розгортання житлового будівництва. Вже навесні 1945 р. розпочав свою роботу Наркомат житлово-цивільного будівництва та Наркомат комунального господарства. Створено десятки будівельних організацій з постійними кадрами робітників та інженерно-технічних працівників. Чимало міст відроджувалось шляхом народної будови. Демобілізовані воїни, робітники, домогосподарки, студенти, школярі, представники інтелегенції, змарнілі та знесилені за роки війни, виходили на площі, вулиці, щоб розібрати завали зруйнованих та спалених будівель.

У 1945-50 рр. в Україні, незважаючи на труднощі тих часів, настачу коштів, будівельних матеріалів, механізмів, кваліфікованої робочої сили, споруджено та відновлено 21 млн. кв.м. житлової площі у містах і 650 тис. житлових будинків у сільській місцевості.

У короткий строк був відбудований транспорт: вокзали, залізничні станції, зводилися мости, в містах налагоджувалось тролейбусне та трамвайне сполучення, яке було повністю зруйноване.

Повоєнне відновлення здійснювалось переважно на екстенсивній основі. Понад 70% робітників промислових підприємств України досягли норм виробітку переважно ручною працею. Командна економіка могла розвиватися виключно за рахунок додаткового залучення робочої сили. Тому на початковому етапі відбудови використовувалася примусова праця як німецьких військовополонених, так і радянських людей (шляхом трудових мобілізацій, у тому числі через оргнабір сільських трудівників, особливо молоді). Восени 1946 р. почала створюватися мережа ремісничих училищ і шкіл фабрично-заводського учнівства. Вони також комплектувались переважно заходами мобілізації.

Наприкінці 1940-х рр. становище з робочою силою полегшилося. Особливо було відчутним поповнення промислових і транспортних колективів демобілізованими воїнами. Із загальної кількості 2,2 демобілізованих з лав Радянської Армії, в промисловість України пішли працювати 350 тис., на транспорт – близько 100 тис. чоловік. У 1950 р. чисельність робітників і службовців у державному господарстві, досягла 6,9 млн.чоловік, тобто на 724 тис. більше, ніж у передвоєнні роки.

Працелюбність, патриотизм, ентузіазм, надзвичайне терпіння народу зробили здавалося неможливе. Ціною величезного напруження фізичних, духовних сил, з допомогою усієї країни за нечувано короткий строк удалося загоїти страшні рани війни, відродити економіку, культуру. Війна з її страхітливими жертвами залишалася позаду. Людям повоєнні труднощі здавалися “тимчасовим явищем”, не такими уже й страшними в порівнянні з трагічними буднями війни. Попереду були надії, що із здобутою перемогою країна перестане скидатися на обложену фортецю; відпаде необхідність постійно зосереджувати ресурси на воєнних потребах, уряд дбатиме про добробут народу. Ось чому із щирою радістю сприймався кожний крок до цього життя.

На кінець 1947 р. з’явилась можливість ліквідувати карткову систему, була проведена грошова реформа. З 1948 р. життя входило у відносно нормальне річище. Сталін виступив проти поступового підвіщення заробітної плати трудящим, а висунув гасло послідовного зниження цін. Це забезпечувало популярність здійснюваної господарської політики. Однак нагромаджених ресурсів виявилось мало і вже в найближчі роки цей захід став суто символічним. Попри позитивні зрушення рівень життя залишався нижчим від довоєнного, а в основі уявного добробуту великих міст було цілковите пограбування села, яке опинилось на грані вимирання.

Все чіткіше вимальовується в цей час відставання легкої промисловості, що набуває рис хронічності. Зумовлені цим відставанням серйозні проблеми, що виникли на споживчому ринку, породжували

соціальну напругу. Вихід із становища вбачали в реалізації авантюрного плану “перетворення природи”, що призвело до екологічної катастрофи. З цим планом пов’язана була програма енергетичного забезпечення країни методом будівництва гідроелектростанцій та спорудження грандіозних іригаційних систем. Були збудовані Каховська, Кременчуцька, Канівська, Київська та ін. ГЕС. Але ці новобудови виявилися нерентабельними. Іригація спричинила засолення грунтів, що позначилося на врожайності. Порушення природної збалансованності тяжко відбилося на загальному екологічному стані, штучні моря поглинули величезну кількість родючих грунтів, перетворились на гнилі водойоми.

Процес відбудови в Західній Україні проходив набагато складніше, ніж на Сході республіки. Це було зумовлено рядом причин: слабкістю економічного потенціалу регіону, особливостями менталітету західних українців, які досить неоднозначно сприймали соціалістичні перетворення, що йшли паралельно з процесом відбудови, пасивним та активним опором нововведенням з боку значної частини місцевого населення та ін.

Суть перетворень у західних областях УРСР полягала в тому, щоб продовжити і завершити соціалістичну перебудову возз’єднаних земель, тобто, як зазначає О.Субтельний, “привести західних українців у відповідність з радянською системою та їх східними співвітчизниками”.

Характер змін, що відбулися у ході відбудови на території Західної України – суперечливий і неоднозначний. Пройшла докорінна модернізація економічного потенціалу регіону. У роки четвертої п’ятирічки була здійснена суттєва реконструкція старих заводів і фабрик, відбудовані і споруджені понад 2,5 тис. великих і середніх промислових підприємств. Обсяг валової продукції промисловості протягом 1946-1950 рр. зріс тут у 3,2 раза.

Процес індустріалізації у возз’єднаних землях мав свої особливості:

1. 1. Значно вищі, ніж у східних регіонах УРСР темпи промислового розитку. Якщо у 1940 р. підприємства західних областей становили 4,7% загальної кількості підприємств України, то в 1949 р. – 12,6% (у важкій

промисловості – відповідно 8,1 і 16,8%). Вже у 1945-1946 рр. у Львові запрацювали заводи сільськогосподарських машин, інструментальний та інші. Чимало підприємств стало до ладу в інших областях. Централізована система управління дозволяла перекачувати в Західну Україну значні матеріальні й людські ресурси. Тільки з лютого 1946 р. по лютий 1950 р. промислові підприємства Львова одержали від тодішніх республік СРСР дев'ять тисяч комплектів різного устаткування. Сюди повністю було перебазовано завод телефонної і телеграфної апаратури з Росії. Протягом 4-ї п'ятирічки з великих промислових підприємств СРСР в Західну Україну приїхало 20 тис. робітників і 2 тис. інженерно-технічних працівників. В цілому за перші п'ять повоєнних років чисельність робітників, зайнятих у промисловості, зросла з 138 тис. до 284 тис. чоловік.

2. 2. Відбулися якісні зміни у традиційних галузях західноукраїнських областей. Якщо раніше лісова промисловість краю вивозила за межі регіону майже всю лісову сировину, то тепер її продукція стала базовою для розвитку місцевих – деревообробної, паперової, хімічної промисловості.

3. 3. З'явилися нові галізу промисловості: машинобудівна та приладобудівна.

4. 4. Відкрито у західноукраїнському регіоні значні родовища корисних копалин. У 1950 р. геологи відкрили більш потужне, ніж Бориславське, родовище нафти на Станіславщині, у Дрогобицькій області. Були розвідані газові родовища, що мали не лише республіканське, а й союзне значення. Був виявлений Львівсько-Волинський кам'яно-вугільний басейн.

Помітний прорив у промисловому розвитку західноукраїнських земель, на жаль, супроводжувався низкою негативних факторів. Скроєна за сталінською моделлю індустрія краю переймала і успадковувала традиційні риси цієї моделі: диспропорційний розвиток, що знаходило своє відбиття у відставанні легкої та харчової промисловості, домінування кількісних показників над якісними.

Найтяжчим наслідком війни був стан сільського господарства. На кінець 1945 р. в Україні діяли 27,5 тис. колгоспів, 784 радгоспи, 1277 МТС, але в організаційно-господарському відношенні вони, в основному, ледь-ледь животіли. Війна зумовила появу ряду негативних явищ: послаблення матеріально-тенічної бази; погіршення культури змелеробства, зниження врожайності; зменшення числа працездатних колгоспників; відсутність належної кількості кваліфікованих кадрів.

При цьому із 350 тис. спеціалістів з вищою та середньою освітою, зайнятих в сільському господарстві, безпосередньо в колгоспах працювала лише 18,5 тис., в МТС – 50 тис. чол.

Колгоспна система не давала можливості швидко підняти виробництво. Оплата праці в громадському господарстві була вкрай низькою, а підсобні господарства колгоспників обкладалися великими податками й обов'язковими натуральними поставками. Витримавши величезне навантаження в роки війни, колгоспи не відчували полегшення. У постановах партійних та радянських органів, на перший погляд спрямованих на розвиток села, на захист інтересів людини, траплялось багато формального й навіть цинічного. Наприклад, критика на адресу колгоспників, які "порушили колгоспну демократію". Демократії в умовах сталінщини не було й не могло бути, бо селянам забороняли без дозволу властей навіть виїзджати із сіл, вони не мали паспортів, селяни похилого віку не отримували пенсій тощо. Все це разом узяте привело до невиконання планів четвертої п'ятирічки. Хоча посівні площі всіх сільськогосподарських культур становили на кінець п'ятирічки 97% довоєнного рівня, валовий збір зерна сягав лише 85%. Замість 127 млн. тонн річного збору зерна на кінець п'ятирічки було одержано лише 81,2 млн. тон.

Поступово становище дещо поліпшилося. На селі з'явилилися зразки нової сільськогосподарської техніки, зросла електрифікація. Прискорився процес підготовки кадрів для села, яких на початок 50-х рр. в УРСР було

понад 200 тис. В цілому ж сільське господарство було збитковим, його збитки покривалися державними кредитами й дотаціями.

В західних областях України протягом 1948-1949 рр. здійснювалась примусова суцільна колективізація До середини 1950 року 7190 колгоспів об'єднали 98% селянських господарств. Потім за кілька місяців було проведене примусове укрупнення колгоспів. До кінця 1950 р. їх залишилося не більше 800. Методи колективізації західноукраїнського селянства були такими ж брутальними й безжалісними, як і ті, що застосовувалися у східних областях у 30-і рр. Ситуація ускладнювалась і тим, що колективізація здійснювалась без врахування місцевої специфіки, особливостей менталітету західних українців, політичної ситуації у регіоні. Звичайними методами здійснення перетворень стали не переконання, а тиск, терор, масові репресії, депортація населення. Не дивно, що селяни чинили відчайдушний опір державі, яка відібрала власність і перетворила селянина у найману робочу силу.

Одним із трагичних явищ у житті українського народу був голод 1946-1947 рр. 1946 р. був роком страшної посухи. Незважаючи на повідомлення першого секретаря КП(б)У М.Хрущова про те, що посуха знизила врожайність хлібів наполовину проти попередніх оцінок, Сталін не побажав скорочувати хлібозаготівельний план. На початок жовтня 1946 р. попри всіх зусиль, план було виконано лише на 60%. Колгоспники залишилися без хліба. Виникла загороза голоду. Вона не була своєчасно нейтралізована, а навпаки, до зими 1946-1947 рр. дедалі більше набувала рис справжнього голодомору. Приблизно 800 тис. жителів України загинуло. Незважаючи, на трагедію власного народу, сталінське керівництво санкціонувало експорт хліба в країни Східної Європи. В 1946 р. було вивезено 1,7 млн.т. Продовольча допомога була важливим засобом втягування цих країн в "соціалістичний табір"

Таким чином, характерними рисами економічного розвитку країни у повоєнний період були: високі темпи відбудови, в першу чергу важкої

індустрії; величезний вклад народу у відбудову; докорінні соціально-економічні перетворення в Західній Україні; збереження і посилення диспропорцій і деформацій в економіці – хронічне відставання легкої промисловості та сільського господарства.

3. Суспільно-політичне та духовне життя українського народу. Основу політичної структури України в повоєнний період складала партія. Знесилена війною, відроджуючи країну, вона відроджувала і себе. В першу чергу КП(б)У звернула увагу на необхідність швидкого відновлення своїх лав. Якщо чисельність комуністів в Україні в 1945 р. становила 200 тис., то на початок 1947 р. – 561 тис. (було досягнуто її довоєнної чисельності), на кінець 1950 – 716 тис., на початок 1953 р. – 782 тис. чоловік.

Але знов треба зазначити, що це відродження відбувалося в умовах тоталітарної системи. Головний орган ВКП(б) – Політбюро після війни працював несистематично. В кадровій політиці Сталін все робив сам. Він навіть визначав представництво від парторганізацій на XIX з'їзд партії.

На суспільному житті українського народу в післявоєнні роки відбилися догматизм і диктат, які зміцніли в умовах культу особи Сталіна, коли абсолютизвалися адміністративно-командні методі керівництва суспільним життям. В ідеології перемога над фашизмом використовувалася для насадження сталінізму. Відбулася не тільки сталінізація ідеології, але й сталінізація всього духовного життя. Все, що суперечило сталінізму, оголошувалось ворожим. Вийшла ціла низка постанов про літературу, театр, науку тощо. Це постанови "Про журнали "Звезда" і "Ленинград", "Про кінофільм "Большая жизнь" та інші, які стали своєрідним сигналом нової ідеологічної атаки.

У повоєнний час в Україні теж починається хвиля ідеологічних репресій. Її перший напрям здійснювався під гаслом боротьби проти "націоналізму". Вже у 1946 р. ЦК КП(б)У ухвалив ряд постанов "Про перекручення і помилки у висвітленні української літератури в "Нарисі

історії української літератури”, “Про журнал сатири і гумору “Перець”, “Про журнал “Вітчизна” та інші. Всі ці документи, як правило, містили три ключові тези: критика “націонілізму”, заходи про надостатнє висвітлення у художній творчості проблем сучасності; заклик до розгортання більшовицької критики і самокритики.

Особливо активізувалась боротьба з “націоналізмом” із призначенням Л.Кагановича у 1947 р. на посаду першого секретаря ЦК КП(б)У. В серпні 1947 р. на пленумі Спілки радянських письменників було започатковано брутальну критику письменників: М.Рильського за доповідь “Київ в історії України”, твори “Мандрівка у молодість”, “Київські октави”, статтю “Річниця Шевченка”, Ю.Яновського через роман “Жива вода”, І.Сенченка за повість “Його покоління”.

Поштовхом до нової хвилі критики творчої інтелігенції стала редакційна стаття газети “Правда” від 2 липня 1951 р. “Проти ідеологічних перекручень в літературі”. У цій статті популярний вірш В.Сосюри “Любіть Україну”, написаний у 1944 р., називався в основі своїй ідейно порочним твором.

Переслідувалися не тільки письменники. Гострій критиці піддавалися представники мистецтва Б.Лятошинсский, М.Вериківсь-кий, К.Данькевич, О.Довженко.

1947 рік став часом посилення ідеологічної атаки на українських науковців. Л.Каганович створив групу для перевірки роботи Інституту історії Академії Наук України. У 1943-1944 рр. групою авторів цього інституту було видано “Нариси історії України”. Тепер їх звинуватили у відході від большивицького принципу партійності, у антинауковості, відродженні ключових ідей історичних концепцій В.Антоновича та М.Грушевського, у висвітленні історії України ізольовано від історії Росії.

Справжня ж суть усіх цих критичних зауважень полягала у відстоюванні офіційною владою монополії на трактування історичного

процесу, що є однією з важливих умов функціонування будь-якої тоталітарної системи.

Засуджувались і вилучались з культурного й наукового обігу твори В.Винниченка, Б.Грінченка, М.Грушевського, М.Куліша та інших, які оголошувались "засновниками і провідниками буржуазно-націоналістичних" концепцій та шкіл. Послідовне відстоювання офіційною владою монополії на визначення пріоритетних напрямів у науці та тотальний ідеологічний контроль рельєфно прослідковуються у ході широкомасштабних дискусій з питань філософії, мовознавства, політичної економії, які було розгорнуто в 40-50-х рр. Прикладом диктату в науці стала сесія Всесоюзної Академії сільськогосподарських наук (серпень 1948 р.), яка піддала нищівній критиці генетику, що завдало величезної шкоди розвиткові сільського господарства.

Другий напрям кампанії морально-політичного тиску на суспільство відкриває розгорнута з кінця 1948 р. боротьба проти "низькопоклонства" перед Заходом, а згодом – проти "космополі-тизму". Ці кампанії переслідували ряд цілей: посилити культурно-ідеологічну ізоляцію країни, не тільки розколоти інтелігенцію, а до певної міри протиставити її іншим соціальним групам; розпалити шовіністичні та антисемітські настрої; відновити важливий фактор функціонування тоталітарної системи – образ внутрішнього ворога, що у роки війни дещо відійшов у тінь.

Боротьба проти "низькопоклонства перед Заходом" й "космополітизмом" особливо посилилась після публікації в газеті "Правда" редакційної статті " Про одну антипатріотичну групу театральних критиків" (січень 1949 р.). Відомі літератори єврейського походження О.Борщагівський, А.Гозенпуд, І.Стебун та ін. були звинувачені в антипатріотизмі, в схилянні перед Заходом, у замовчуванні зв'язків культури українського і російського народів та ін. В березні 1949 р. відбувся пленум правління Спілки радянських письменників України з порядком денним "До кінця розгромити космополітів-антипатріотів". Все це переросло у відверту антисемітську кампанію, пошуки єврейського націоналістичного підпілля.

Багато єврейських письменників, вчених, художників було репресовано за звинуваченням у “космополітизмі”.

Горезвісна кампанія боротьби з “космополітизмом” привела до ряду негативних наслідків: у літературі та театрі по суті зникло поняття мистецької школи; поглибилась ізоляція від надбань західної культури; остаточно щезла атмосфера творчої змагальності; літературна та театральна критика фактично перетворилася із засобу стимулювання творчості на засіб втримання митців у рамках офіційного “соціального замовлення”; катастрофічно була обмежена свобода творчості.

Таким чином, ідеологічний наступ тоталітарного режиму наприкінці 40-х – поч. 50-х рр., зумовлений цілою низкою внутрішніх і зовнішніх чинників. Програмні ідеологічні кампанії були реакцією на розгортання і поглиблення “холодної війни”, засобом посилення культурно-ідеологічної ізоляції країни; формою зміцнення ідеологічного контролю за суспільними процесами; методом нейтралізації активної, патриотично настроєної національної еліти. І хоча ці кампанії не могли зупинити поступальності і духовного розвитку народу, вони суттєво гальмували його.

Реалії репресивної політики довелось пережити і населенню Західної України. Одним з перших і жорстоких кроків сталінщини стало знищення Української греко-католицької церкви (УГКЦ), яка була одним із ключових чинників суспільно-політичного життя. Вона була найміцнішою ланкою між західними українцями та Заходом і діяла головним чином як церква національна. Ще до встановлення радянської влади в Західній Україні УГКЦ складалась із 3040 парафій, 4440 церков, Духовної академії, п’яти духовних семінарій, двох шкіл, 127 монастирів; видавала три тижневих часописи і шість місячних.

Сигналом до кампанії, спрямованої проти УГКЦ, послужила смерть 1 листопада 1944 р. митрополіта А.Шептицького. Він очолював цю церкву з 1901 р. і за багатогранну і невтомну діяльність користувався величезною популярністю. Розгорнулась пропагандистська робота щодо дискредитації

УГКУ, як “ворога народу”, “знаряддя українського буржуазного націоналізму”. За звинуваченнями пішли арешти й заслання до Сибіру усієї греко-католицької ієрархії. Ліквідовані були всі церковні освітні установи, проведено арешти серед духовенства – понад 2 тис. чоловік.

В березні 1946 р. Сталін особисто схвалив інструкцію для ліквідації УГКЦ. Була створена ініціативна группа, до складу якої увійшли відомі релігійні діячі Г.Костельник, М.Мельник, А.Пельвецький. 8-16 березня 1946 р. “ініціативна група” скликала Собор у Львові в храмі св.Юра, участь у якому взяли 214 священників і 19 світських осіб. Відповідно до рішення цього зібрання греко-католицька церква “возз’єднувалась” з російською православною.

Таким чином, ліквідація УГКЦ була частиною крупномасштабного плану, спрямованого на зміцнення радянської влади в західноукраїнських землях. Ця ліквідація стала можливою завдяки послабленню у повоєнні роки греко-католицької церкви, загострення відносин між Заходом і Сходом, яке перерослао у “холодну війну”.

Більш довготривалою й виснаженою виявилась боротьба влади проти Української повстанської армії (УПА) і підпілля ОУН. Кількість вояків УПА була більше 100 тис. осіб. На чолі стояв Тарас Чупринка (справжнє ім’я – Роман Шухевич). Степан Бандера тоді перебував за кордоном, здійснюючи загальне керівництво ОУН. У 1944 р. було утворено Українську Головну Визвольну Раду, яка стала українським урядом на тих землях, де діяли ОУН-УПА. Там чітко проводилась ідея, що вони воюють проти московського більшовицького уряду, за незалежність України, спираючись на підтримку інших народів.

Завершення війни ОУН-УПА зустріли під гаслом Р.Шухевича “Домагатися, щоб ні одно село не визнавало радянської влади. Діяти так, щоб усі, хто визнав радянську владу, були знищені. Не потрібно боятися, що люди проклянуть нас за жорстокість. Не залякувати, а фізично знищувати. Хай із 40 млн. українського населення залишиться половина – нічого

страшного в цьому нема”. Таким чином, УПА здійснювала акції не тільки проти радянських урядовців, військових підрозділів, а й проти українців, які перейшли на бік радянської влади. Про активність УПА свідчать кількість боїв і сутичок з радянськими військами. У 1946 р. їх було 1945, у 1947 – 1005, у 1948 – 1441. За офіційними даними оунівці здійнили 14,5 тис. диверсій, терористичних актів, в яких загинуло не менше 30 тис. військовослужбовців, працівників державних та охоронних органів, місцевих жителів.

Боротьба точилася жорстока з обох боків. Вона ставала дедалі запеклішою. В її вогні часто відкидалися норми моралі обома сторонами, що вело до великих жертв цивільного населення. За найменшою підозрою у співробітництві з ОУН-УПА цілі села ставали жертвами каральних операцій з боку радянських підрозділів. За офіційними даними, тут у 1944-1953 рр. було заарештовано майже 104 тис. осіб, які підозрювалися у зв’язках з ОУН-УПА. За цей час було виселено (за вийнятком Закарпатської області) майже 66 тис.сімей. У 1945-1953 рр. за різного роду “антирадянські політичні злочини” в Україні було заарештовано 43379 чол. віком до 25 років, з них у західних областіх України – 36340 чол.

Зрозумівши ілюзорність своїх сподівань на початок радянсько-американської війни, ОУН і командування УПА з 1947 р. переходить до тактики партизанської війни. Якщо спочатку переважали форми широкої повстанської боротьби (контролювання певної території, створення альтернативних радянським органам влади національно-державних структур, діяльність крупних формувань), то в 1947 р. відбувається перехід до тактики боротьби невеликими групами, широкої підпільної роботи, саботажу, антирадянської пропаганди, індивідуального терору проти представників правлячого режиму.

Факторами, які визначили трансформацію тактичної лінії УПА, були також значні втрати у протиборстві з радянськими військами, загибель багатьох лідерів, певні успіхи радянської влади у суспільних перетвореннях у західноукраїнському регіоні. З березня 1950 р. фактично скінчився

організований опір на західноукраїнських землях, хоча окремі невеличкі загони УПА та рештки підпілля ОУН діяли ще до середини 50-х років.

5 березня 1953 р. помер Сталін. З приходом до влади М.Хрущова (вересень 1953 р.) почали здійснюватися важливі політичні й господарські заходи, спрямовані на ліквідацію нагетивних явищ, пов'язаних з тоталітарним режимом. Восени 1953 р. були ліквідовані інструменти масових "чисток" і терору – воєнні трибунали військ МВС й Особлива Нарада МВС. Ліквідувалися концтабори, була розформована значна частина внутрішніх військ. В 1953-1955 рр. були переглянуті всі основні політичні справи післявоєнного часу, пов'язані з репресіями сталінського режиму. Всього було реабілітовано 7679 чол.

Уже початковий період десталінізації спричинив серйозні зміни в Україні. Були припинені кампанії проти націоналізму, зросла роль українського фактора в різних сферах суспільного життя. У червні 1953 р. першим секретарем ЦК Компартії України став О.Кириченко – перший українець на цій посаді з часу виникнення КП(б)У. Позитивним змінам у суспільно-політичному житті українського народу сприяла амністія понад 65 тис. депортованих осіб, пов'язаних з діяльністю українських націоналістів.

Ще більш активною стала міжнародна діяльність України. Якщо у 1953 р. УРСР була членом 14 міжнародних організацій, то у 1955 р. – вже 29.

Певні зрушення відбуваються в цей час і в господарстві країни. Західний світ вступав в фазу науково-технічного прогресу. Відставання СРСР в цій галузі загрожувало катастрофічними наслідками. Липневий (1955 р.) Пленум ЦК КПРС з проблем НТП прийняв рішення про доцільність закупок за кордоном передових промислових технологій. Однак господарський механізм, що склався у 30-х рр. був неспроможний забезпечити інтенсифікацію виробництва.

Вересневий (1953 р.) Пленум ЦК КПРС намітив заходи, спрямовані на підвищення сільського господарства (посилення материільної зацікавленості колгоспників, зміцнення матеріально-технічної бази, поліпшення якісного

складу керівників сільськогосподарського виробництва та ін.). З метою розв'язання зернової проблеми на початку 1954 р. було прийнято рішення про освоєння цілинних і перелогових земель, переважно в Казахстані. З України на цілину виїхали десятки тисяч юнаків і дівчат.

Складовою частиною процесу відродження республіки було культурне будівництво. У 1944-1950 рр. в УРСР було побудовано, а також відбудовано 1669 шкіл. Однак шкільна мережа не задовольняла наявних потреб. У середині 50-х рр. 16 тис. шкіл (33,2% від їх загальної кількості), змушені були організовувати заняття в дві, а то і в три зміни. Школи постійно відчували гостру потребу в підручниках, зошитах, обладнанні. Набагато зменшився книжковий фонд шкільних бібліотек. Труднощі, що стояли перед освітньою системою у повоєнний період, призвели до швидкого зростання кількості вечірніх шкіл. Були засновані також курси для дорослих, професійні заочні школи. І все ж, незважаючм на всі труднощі, у 1953 р. здійснено перехід до обов'язкової семирічної освіти. У 1956 р. було скасовано плату за навчання в старших класах.

Дуже гостро стояло питання підготовки кадрів з вищою освітою. Щоб розв'язати його, треба було відновити систему відповідних закладів. Вирішальну роль в цьому відігравали студенти і викладачі. Не жалкуючи часу й зусиль вони допомагали відновлювати свої рідні інститути. Труднощі долались повільно, але самовіддана праця забезпечила необхідні умови для навчального процесу і розгортання наукових досліджень. Наприклад, в Харківському електротехнічному інституті уже в 1947 р. почали працювати лабораторії з загальних і спеціальних дисциплін. Бібліотеки поповнювались навчальною, науковою літературою, стало відбудовуватися студентське містечко "Гігант".

На кінець 1950 р. спеціалістів у народному господарстві УРСР було на 84% більше, ніж у 1940 р. Порівняно з довоєнним часом зросла кількість студентів. Однак серйозним гальмом у розвитку загальноосвітньої та

спеціальної школи була заідеологізованість навчально-виховного процесу, закостенілість його форм і методів.

Партійно-державним керівництвом СРСР приділялася значна увага розвитку науки як умови досягнень у військовій галузі та матеріально-технічному забезпеченні радянського ладу. Розширилася мережа науково-дослідних установ в УРСР. Якщо в 1945 р. їх налічувалося 367, то в 1950 – 462, в тому числі 30 академічних інститутів. Серед новостворених – харківські інститути радіофізики та електроніки, фізико-технічний низьких температур; львівські – машинознавства та автоматики, геології, корисних копалин; київські інститути металофізики, металокераміки і спецсплавів та ін. Зміцнювалася, хоча і повільно, матеріально-технічна база науково-дослідних установ. Зростав кадровий потенціал.

Зусилля вчених України спрямовувалися передусім на розв'язання актуальних проблем індустріального розвитку, створення нових видів озброєнь. Зокрема, чимало вони зробили для розвитку ракетної техніки, космонавтики, використання атомної енергії у військових та мирних цілях. Вчені України взяли активну участь у підготовці до запуску першого штучного супутника Землі в жовтні 1957 р., у забезпеченні польоту в космос першої людини в світі – Ю.Гагаріна.

Значними були досягненні в галузі математичних, фізичних, хімічних наук. Інститут електрозварювання АН УРСР, якому у 1945 р. було присвоєно ім'я його організатора Є.Патона, успішно досліджував і впроваджував у виробництво новий метод електрошлакового зварювання магістральних трубопроводів, газопроводів, суцільнозварних мостів тощо. Значним технічним досягненням, яке довело можливості нових технологій, була побудова в 1953 р. найбільшого тоді в світі суцільнозварного моста через Дніпро у Києві довжиною понад 1,5 км.

Певні результати були досягнуті економістами, археологами, літературознавцями, мовознавцями, етнографами, філософами. Але на діяльності представників технічних, природничих і суспільних наук

негативно позначились некомпетентне втручання партійно-державних органів у їх розвиток, відсутність дійсно творчих умов у наукових закладах, відчуження вчених від творчого пошуку, безпідставні звинувачення учених-гуманітаріїв у “безідейності”, націоналістичних збоченнях, у відступах від марксизму-ленінізму.

Твори літератури і мистецтва, на жаль, в умовах цілковитого панування авторитарно-командної системи не могли повністю виконати свою місію духовного збагачення людей. Ні письменники, ні художники не були цілком вільними від впливу ідеології сталінізму. І все ж повоєнні роки були відзначені появою в українській літературі і мистецтві високохудожніх творів. Так, Ю.Янковський опублікував роман “Жива вода”, темою якого було воєнне життя України. П.Панч видав ряд новел і роман “Запорожці”, в якому змалював події з української історії 1639-1648 рр. Історичний роман з часів Хмельниччини написав Н.Рибак – “Так сходило сонце”. Ю.Смоличу належить роман “Вони не пройшли” про німецьку окупацію Харкова в 1941-1942 рр. Плідно працювали О.Довженко, В.Сосюра, Остап Вишня. Особливу популярність у повоєнні роки здобула творчість О.Гончара, автора трилогії “Прапороносці” та багато ін.

Зусиллями талантовитих митців розвивалося театральне, музичне мистецтво та кіно. У театрах працювали такі видатні майстри сцени, як І.Паторжинський, Г.Юра, Б.Гмиря, Н.Ужвій, А.Бучма та багато інших.

Музичне мистецтво радянської України в перше післявоєнне десятиріччя позначене передусім творчістю таких композиторів як К.Данькевич, Д.Клебанов, А.Свєчніков, М.Вериківський, В.Гомоляка, П.Майборода, Б.Лятошинський та ін. Таким чином, суть кардинальних змін, що почалися після смерті Сталіна, полягали у лібералізації всього суспільного життя. Розвиток та поглиблення цього процесу були основою дестабілізації, яка стала активною і радікальною після ХХ з’їзду КПРС (лютий 1956 р.).

Висновки :

Важкими, позначеними виснажливою працею, матеріальними нестатками були повоєнні роки. В умовах безроздільного панування адміністративно-командної системи український народ зумів відбудувати зруйноване війною господарство.

Вперше за багато століть фактично всі землі, які історично належали Україні, були об'єднані у складі УРСР.

Україна вперше ввійшла в систему світової співдружності держав, набула статусу суб'єкта міжнародного права, стала учасником багатьох міжнародних організацій. Активна участь УРСР в міжнародній політиці сприяла зростанню національної самосвідомості українців, глибокому розумінню ними свого місця серед інших народів, а відтак поступовому реальному наповненню державницького потенціалу українського народу.

Суттєві зміни, які відбулися в суспільній свідомості людей, з часом підірвали основи тоталітарного режиму і створили передумови його демонтажу, передовсім у духовній сфері.

Величезний вклад народу України в перемогу над фашизмом і відбудову пропорційно збільшив у його свідомості не тільки самоповагу, а й поклав початок відчуття господаря своєї країни, своєї історії.

Література для подальшого вивчення теми:

Бойко О. Історія України. Київ, 1999, с. 416-428.

Брайчевський М. Конспект історії України. Київ, 1993, с.167-173.

Голод в Україні 1946-1947 рр. Документи. Український історичний журнал, № 1,2.

Довідник з історії України. Київ, 1996, с.396-400.

Історія України. Нове бачення. У 2-х томах. Т.2. Київ, 1996. С. 323-363.

Історія України. Київ, 1997. С.326-339.

Історія України. Львів, 1996, с. 326-340.

Шевчук В., Тараненко М. Історія української державності. Київ, 1999, с. 403-409.